

о. С. ГАЮК

Унійна діяльність
Мелетія Смотрицького.

Історичний нарис.

УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В С. Ш. А.
НАУКОВО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ІНСТИТУТ

о. С. ГАЮК

Унійна діяльність
Мелетія Смотрицького.

Історичний нарис.

НЮ ЙОРК

1970

С. БАНД БРУК

I.

В місяці серпні 1628 р. в м. Києві відбувся помісний Собор Української Православної Церкви в справі запідозреного у відступництві від Православної Віри архієпископа Полоцького Мелетія Смотрицького.

Цей помісний Собор мав дуже важливе, епохальне значення для Православної Церкви, бо коли б на ньому не були засуджені ідеї Смотрицького і всіх тих, що стояли за ним, то Православна Церква для українського народу в межах Польської держави незабаром була б цілковито зліквідована.

Та сталося цілком інакше.

Вже від самих початків постанови унії, зокрема ж в перших двох десятиріччях 17-го століття, Православна Церква опинилася в жалюгідному стані. Як відомо, польський уряд в особі короля Зигмунта III, що був під непереможним впливом римських єзуїтів, прийняв унію під свою опіку і вживав усіх засобів до її скріплення. Слушні скарги православних на Михайла Рогозу, що залишив свою паству і перейшов на унію, король залишав без всякої уваги, а Рогозу, навпаки, ще затвердив на становищі митрополита Київського, всім же його однодумцям виявляв свої щедрі королівські милості.

По смерті Михайла Рогози король без всякого зволікання затвердив на становищі уніятського митрополита Іпатія Потія, одного з головних промоторів унії. І в той же час король, зловживаючи правом інвеститури, не допускав до єпископських становищ усіх тих, хто противився унії. Він не допускав також заміщення архимандрій, настоятельств у монастирях чи навіть по багатьох парафіях

кандидатами, що були відомі з своєї неприхильности до унії. І внаслідок такої ворожої політики короля, зглядно польського уряду, вже по 16-ти роках від початку унії залишився лише один православний єпископ у м. Львові, що тільки й мав право висвячувати священників і дияконів для православних вірних.

Через недостачу православних душпастирів багато парафій були вакуючими. Православні вірні, позбавлені своїх священників, зазнавали різних несамоовитих утисків і зневаг як від польської влади, так і від уніятів.

Священники, що були відданими Православній Вірі, терпіли безмежні зневаги, з безчестям виганялись з парафій, безпіставно віддавались під суд і дуже часто кінчали своє життя у в'язницях. Кращі церкви силою відбирали від православних у користь уніятів, інші були під замками з урядовою печаткою або в жидівській оренді.

Такий стан призвів до того, що цілі округи залишались без священників, так що нікому було ховати покійників, нікому було дітей хрестити або молодят на подружне життя благословляти.

Звичайно, це безоглядне й систематичне переслідування вірних всупереч усім Божим і людським законам, довело Православну Церкву до невимовно тяжкого стану, майже до цілковитої руїни.

Одначе, православні вірні далекі були від повної капітуляції перед агресивним католицтвом. Дух прадідівської віри ще жеврів у серцях багатьох, і боротьба не вгасала, особливо на сеймовому форумі. Депутат від Волині Лаврентій Древинський мужньо виступив на Сеймі у Варшаві в 1620 році в обороні Православної Церкви і з'ясував фактичне її становище.

„У великих містах, — говорив він, — церкви запечатані, церковні маєтності пограбовані

ні, в монастирях, замість монахів, худобу тримають, священники розігнані, діти без хрещення з цього світу відходять, тіла померлих без церковного обряду, як стерво, вивозять, народ без церковного вінчання в непотребстві живе без словіді й св. Причастя вмирає¹⁾).

І далі Древинський свою повну драматизму промову закінчив такими зворушливими словами: „Отже, ради милосердя Божого, від імени всієї братії нашої, уклінно прошу вашу королівську величність, змилосердитися в кривді не нашій, а Божій. Вже двадцять років на кожному сеймику, на кожному сеймі і головному з'їзді гіркими сльозами благаємо, але випросити не можемо, щоб ми при правах і вольностях наших збережені zostались; щоб братія наша від таких несправедливостей не терпіла; щоб, принаймні, теперішній митрополит і владики були в послухові прямого свого у вірі пастиря, патріярха Константинопольського, а маєтки церковні, хоч не відразу тепер, але обов'язково по смерті теперішніх владик щоб до законних власників своїх повернені були. Інакше, від чого нехай відверне Бог, якщо цілковите заспокоєння на цьому сеймі і вилікування таких тяжких ран не наступить, то змушені будемо разом з пророком виголосити: будь суддею мені, Боже, і розсуди спір мій”. (Ibid., стор. 280).

Проте, всі легальні заходи й намагання охоронити Православну Церкву не давали бажаних наслідків. Король буквально ігнорував ці слушні легальні заходи і, таким чином, православні вірні були залишені в цій нерівній боротьбі на свої власні сили. А цієї народньої сили може найбільше й боялися уніяти. Тож доведений врешті, до розпачі утисками уніятів, простий народ, „який і раніше

1) И. Малишевский. Западная Русь в борьбе за Веру и Народность, стор. 277.

жив, немов в чистилищі, а тепер підпав ще під нові випробування від релігійного западу своїх панів”²⁾), — почав вдаватися до одчайдушних насильницьких засобів супроти гнобителів, покладаючи надію про допомогу на православне українське козацтво.

Час діяв в некористь православних вірних, бо внаслідок невідрадних тяжких умов майже половина всього населення на Україні і в Білорусі за цей відносно короткий період опинилася в унії. Всі зусилля православних вірних, зокрема козацтва й війська Запорозького, оборонити Православну Церкву від очевидної загрози паралізувалися не тільки насильницькими засобами польського уряду, але також у великій мірі відсутністю Православної ієрархії. Та несподіване прибуття до Києва патріярха Єрусалимського Теофана і висвята ним Православної ієрархії докорінно змінило співвідношення сил ворогуючих сторін. Ця висвята відбулася в дуже складних і засекачених умовах, бо без відома й згоди короля на щире прохання православних вірних, але з підтримкою гетьмана Сагайдачного і побожного війська Запорозького, які врочисто заявили, що „беруть святішого патріярха на свої рамена і під свою опіку”³⁾. Відродження ієрархії дало православним вірним моральну насагу до дальшої боротьби з унією і зо всіма ворогами Православної Церкви.

Серед шістьох невовисвячених патріярхом Теофаном єпископів був і вчений монах з Віленського св. Духівського монастиря Мелетій Смотрицький. Це була людина видатна, постать барвиста і многогранна не тільки своїми дбайливо виплеканими природними здібностями, але й своєю різноманітною й кипучою діяльністю, що знайшла вияв в йо-

²⁾ П. Знаменский, Учебное Руководство по Истории Русской Церкви, стор. 205.

³⁾ И. Малишевский. *Op. cit.*, стор. 294.

го визначній літературно-полемічній творчості та в його міжконфесійній боротьбі спочатку по боці православних, а потім по боці уніятів.

Його визначна полемічна діяльність була вагомою не тільки для тієї доби, але залишилася вагомою в історії Української Церкви і до наших днів.

Тож цілком зрозуміло, що Смотрицькому відводиться належне місце в багатьох працях з історії Української Церкви, велика увага приділяється його літературно-полемічній творчості що залишається невичерпним джерелом для вивчення його доби і всіх тих складних проблем, що в той час виринали перед нашим церковним суспільством, яскраво відображаючи всю згубність тогочасної міжконфесійної боротьби. І тому пам'ять його в нашій історіографії хоч згадується без належної похвали, але з належною пошаною і без зайвого дорікання і осуду.

Властиво, основною темою цього короткого нарису є один з найтяжчих епізодів у житті Смотрицького, а саме: суд над ним на помісному Київському Соборі, а в зв'язку з цим судом кінечним було поширення теми, щоб краще висвітлити його унійну діяльність.

II.

Мелетій Смотрицький народився в Смотричі на Поділлі в 1577 році. Батько його Герасим Смотрицький, що займав високий пост каштеляна в польській адміністрації, був водночас видатним ученим і церковним діячем. Деякий час він був ректором славнозвісної в той час Острозької школи. В цій школі вчився і Мелетій, спочатку під керівництвом свого батька, а пізніше під керівництвом відомого грецького вченого Кирила Лукариса. Тут прищеплена була йому любов до Православної Віри і Церкви. Його гарні успіхи в науці і видатна здібність звернули увагу князя Кон-

Мелетій Смотрицький.

стантина Острозького, який розпорядився по-слати Мелетія спочатку до вищого учбового закладу — Академії Єзуїтів у Вільні, а пізніше для завершення студій до Німеччини.

Перебування Смотрицького в Академії Єзуїтів не залишилося без наслідків. Його стійкість у Вірі Православній була сильно підважена латинством, яка в свою чергу пізніше була підважена вченням протестантів⁴⁾.

Старанно студіюючи богословіє, історію, філософію в багатьох протестантських університетах, Смотрицький здобув енциклопедичне знання, в досконалості оволодів методою схоластичної діалектики, але притупив у своїй душі важливу християнську чесноту — любов і відданість своїй рідній Православній Церкві.

Смотрицький, по думці проф. І. Власовського, побувавши за границею в західних католицьких і протестантських школах, „не захопився ні католицизмом, ні протестантизмом, — освіта в різних школах посіяла в ньому згубне насіння індеферентного відношення до релігійних справ”⁵⁾.

Повернувшись з закордону і побачивши в якому невідрадному стані є Православна Церква, у Смотрицького відродилися спогади юних літ, і він активно включився в боротьбу на захист її. В 1610 році з-під пера його виходить знаменитий твір „Т р е н о с”, тобто „Плач Східньої Церкви” з викладом усіх догматів Віри Православної. В цьому творі, що був написаний польською мовою, він сміливо й рішуче виступив проти Римської Церкви, в зворушливих і поетичних картинах змалював сумний стан Православної Церкви, нарікаючи головним чином на те, що стародавні шляхетські роди один за одним залишили

4) К. Еленевский, Мелетий Смотрицкий, стор. 116.

5) І. Власовський, Нарис Історії Української Православної Церкви, стор. 155.

її⁶⁾). Всю вину за це нещастя він складає на уніятів, а особливо на всю тогочасну ієрархію на чолі з митрополитом. Він дорікає також і нижчому духовенству, серед якого було повно бувших корчмарів, бувших військових, що стали пастирями випадково або за гроші, що не дбали за паству Христову і самі легковажно відступили від віри батьків та й за собою народ потягли⁷⁾).

Пишучи цей твір, Смотрицький мав на меті — опам'ятати тогочасних владик, нахилити їх залишити церкву мачуху та повернутися на лоно рідної матері — Церкви Православної.

Твір цей був прийнятий всіма православними вірними з великим ентузіазмом і створив Смотрицькому широку популярність. Натомість серед католиків „Тренос” викликав цілу бурю. Спочатку зареагували на нього найсильніші полемісти, а потім застосовані були суворі адміністративні заходи.

Відомий учений того часу і королівський проповідник Петро Скарга написав свою відому „Пересторогу”, а єпископ Володимирський Яким Мороховський — „Увещаніє”.

Обидва згадані автори у відповідь на закиди Смотрицького з неменшою переконливістю доводили, що „Церква Римська завжди зберігала вчення Христове, а, навпаки, Східня Церква ухилилась від нього, коли розірвала союз любови з Римською Церквою; за це Господь відібрав від неї вчених людей, освічених і ревних пастирів, віддав їх у турецьку неволю та іншим нещастям, як на сході, так і на Русі, а самому авторові „Плачу” докоряли в прихильності до Кальвінізму і непошанні до вчення свв. Отців, називаючи його учнем Лютера і Кальвіна⁸⁾).

Твори Скарги і Мороховського не зробили

⁶⁾ И. Н. Костомаров. Деятели русской церкви в старину, стор. 82.

^{7 8 9)} К. Еленевский. *Op. cit.*, стор. 118, 120, 121.

особливого враження на православних вірних, але, на жаль, зробили враження на самого Смотрицького, який, погодившись з аргументацією своїх опонентів, серйозно захитався в своїх переконаннях і, за висловом Єленевського, — „пішов на певні поступки унії”⁹⁾). В наступних своїх творах: „Палінодія” і „Трактат про походження Св. Духа” Смотрицький виявляє вже більшу примирливість, а навіть і погодження з деякими поглядами уніятів. Ця примирливість Смотрицького до уніятів в свою чергу викликала гостру реакцію з боку православних вірних, а особливо православного чернецтва, на домагання якого „Палінодія” була спалена, а „Трактат” залишився твором сумнівної вартості¹⁰⁾).

Само собою зрозуміле, що таке вороже наставлення православного чернецтва та інших оборонців православного вчення, сильно вразили Смотрицького й викликали в ньому почуття образи й незадоволення своїми одновірцями. Звідси, треба припускати, й починається ревізія Смотрицьким свого віроісповідного світогляду та свого ставлення до унії і православля.

III.

Під впливом настоятеля св. Духівського монастиря у Вільні Леонтія Карповича Смотрицький в 1616 році вступає послушником до цього монастиря. Св. Духівський монастир вважався в той час твердиною Православля, а о. Карпович — славним оборонцем його, що ще раніше перетерпів тяжкі переслідування, ув'язнення і тортури від уніятів за свою віру. Карпович, що був сам високо освіченою і талановитою людиною, знав Смотрицького як свого учня з Острозької школи, тому Смотрицький не тільки хотів бути ближче до свого вчителя, але і „ближче приглянутися чер-

¹⁰⁾ К. Еленевский. *Op. cit.*, стор. 122.

нечому життю та глибше пізнати причини роз'єднаної у вірі братії" ¹¹⁾).

Взявши на себе послух — викладання гуманітарних наук у монастирській школі, Смотрицький і далі віддається науковим студіям. Тут він і закінчив свою славнозвісну граматику слов'янської мови, відому під назвою „Граматики словенские, правильное сунтагма", що була винятково блискучим твором для свого часу, видану в містечку Евью недалеко Вільна в 1619 році ¹²⁾). Ця грамика довгий час була найкращим підручником при вивченні церковно-слов'янської мови, а також і прототипом для багатьох пізніших грама-тик ¹³⁾).

Та найбільше уваги й часу приділяє він питанню міжконфесійної боротьби, а особливо ґрунтовному вивченню унії. Ставлення монахів, серед яких довелося жити і працювати Смотрицькому, було непримиренне, бо все це були люди, хоч і глибоко віруючі, але в переважаючій своїй масі прості й малоосвічені ¹⁴⁾). Для Смотрицького, як інтелектуала, потрібним було і адекватне середовище. Таке середовище він знайшов у сусідньому Троїцькому уніятському монастирі. Він почав відвідувати видатніших представників цього монастиря з однією лише метою, щоб продискутувати всі окладніші міжконфесійні питання і знайти, врешті, спосіб об'легчити долю переслідуваних своїх одновірних братів. Наміри і інтенції, так би мовити, шляхотні й гідні похвали.

Ця дивна поведінка Смотрицького, як лю-

¹¹⁾ Аф. Осинский, Мелетій Смотрицкий, Архиепископ Полоцкий, стор. 32; К. Харлампович, Западно-русские православные школы 16 и начала 17 вв., стор.392.

¹²⁾ Я. Спригчак, Очерк русского исторического синтаксиса, стор. 148.

¹³⁾ Е. Прокошина, Мелетий Смотрицкий, стор. 105. В. Радзиевич, Короткий курс історії українського письменства, стор. 51.

¹⁴⁾ А. Осинский, *Op. cit.*, стор. 33.

дини далекої від проявів якого-будь фанатизму, пояснюється ще й тим, що Смотрицький, за словами його біографа Осінського, „перебуваючи переважно серед людей освічених, для яких не існувало принципової різниці між Церквами Східньою і Західньою, потрапив засвоїти собі той погляд, що як та, так і друга Церква становлять рівноцінну і однаково правдиву духом частину Єдиної Кафолічної Апостольської Церкви; якщо ж між ними і є розходження, то воно не є істотним і зводиться тільки до одних обрядових непогоджень¹⁵⁾.

З усієї діяльності Смотрицького в період перебування в св. Духівському монастирі й пізніше можна бачити, що його сильно полонила ідея примирення уніятів з православними. І цій ідеї він залишився відданий ціле своє життя, незалежно від того, в якому середовищі, чи б пак, в якому церковному таборі він не перебував. Однак, ця ідея примирення православних з уніятами, що так захопила Смотрицького, не мала зовсім реального підґрунтя для здійснення, бо, властиво кажучи, це могла б бути лише поновна унія, яка, в кінці, привела б усіх православних вірних під Польщею до повної підпорядкованості Римському Папі.

IV.

Як уже згадувалось вище, в 1620 році, в часи відновлення православної ієрархії, Смотрицький був висвячений в сан єпископа патріархом Теофаном з призначенням на Полоцьку катедру. У висвяті брали участь — митрополит Іов Борецький і титулярний єпископ Таргонський Авраамій.

Сталася ця висвята випадково і цілком несподівано навіть для самого Смотрицького. Властиво, одним із шести номінатів був Леонтій Карпович, відомий борець за право-

¹⁵⁾ Ibidem, стор. 34.

славіє, настоятель св. Духівського монастиря у Вільні, що на цей час тяжко захворів. Смотрицький прибув до Києва лише в складі делегації від православних вірних м. Вільна, щоб привітати патріярха від імени свого хворого настоятеля. Тоді й виникла думка серед віленських делегатів просити патріярха про висвяту Смотрицького. Підсиливши своє прохання, можливо, великою сумою грошей¹⁶⁾, Смотрицький поставлений був в диякона, священника, а через кілька тижнів — у єпископа.

Та положення всіх нововисвячених православних ієрархів одразу ускладнилось. По донесенням уніятського митрополита Й. Рутського, король Зигмунт III негайно об'явив патріярха Теофана незаконним самозванцем, турецьким шпигуном тощо, а всіх висвячених ним єпископів — псевдоєпископами, зовсім незаконними, неканонічними, що повинні бути арештовані і віддані під суд. До того ж уніят Рутський, що не мав жодної юрисдикції над православними ієрархами, проголосив над ними анатему, а сам папа з Риму прислав королю точні вказівки, щоб всіх цих руських незаконних єпископів належно покарати¹⁷⁾.

Отже внаслідок такої жорстокої нагінки і від своїх братів уніятів, і від Римського папи, а також від польського короля та його адміністрації, всі православні ієрархи, опинившись „під баніцією”, на нелегальному становищі, — змушені були жити потаємно по різних монастирях, звідки так само потаємно керували справами своїх єпархій. Один тільки митрополит Іов Борецький явно і спокійно жив в Києві, в цьому, по влучному окресленню проф. Карташева, „реально козачному царстві”¹⁸⁾.

¹⁶⁾ Суша Яков, єп. Життя Мелетія Смотрицького, стор. 9.

¹⁷⁾ А. Карташев. Очерки по Истории Русской Церкви, том. II, стор. 277.

Положення Смотрицького також було де-що відмінне від положення інших єпископів, бо він, прибувши до Вільна, далі перебував в св. Духівському монастирі, де він був обраний і настоятелем після смерті Леонтія Карповича. Окрім того він був під опікою і постійною охороною сильного в той час ставропігійного св. Духівського братства. Не маючи змоги перебувати в Полоцьку, Смотрицький з місця свого осідку підтримував дуже обмежені зносини з вірними у Полоцькій єпархії.

На Полоцькій уніятській катедрі в той час був Йосафат Кунцевич, натура фанатична і діаметрально протилежна Смотрицькому у багатьох відношеннях. Опанований ідеєю прозелітизму, Кунцевич діяв рішуче, безоглядно і без найменших скрупулів. В Полоцьку він силою відібрав від православних вірних всі церкви; у Вітебську не дозволяв православним відправляти богослуження навіть за містом в наметах¹⁸⁾.

Само собою зрозуміле, що нехристиянська поведінка Кунцевича викликала оправдану ненависть до нього майже всього православного населення, а коли стало відомим про призначення Смотрицького для православних, то вся Полоцька єпархія відмовила Кунцевичеві в послузі²⁰⁾. Це вивело Кунцевича з рівноваги, його місійне захоплення обернулося в низьку пристрасть впертості і ненависти до інакодумаючих, а побачивши в особі Смотрицького сильного і небажаного конкурента, він з наполегливістю тяжко хворого маніяка ще сильніше розгорнув акцію навертання православних на унію.

Литовський канцлер Лев Сапіга з цього приводу писав митрополитові Рутському, що

¹⁸⁾ Каргашев. *Ibidem*, стор. 277.

¹⁹⁾ Бантиш-Каменский. Историческое известие о возникшей в Польше Унии, стор. 90.

²⁰⁾ Малишевский, *Op. cit.*, стор. 273.

